

A cirillbetűs címek és a szövegben előforduló nyelvi adatok átírása az MNOSZ 3394/51. szabvány szerint.

V. V. V I N O G R A D O V :

Az orosz szintaxis alapelvei az új orosz akadémiai leíró nyelv-

tanban

K 6491

1

A nyelvtudomány történetében volt egy időszak, amikor a nyelvészek azt hitték, hogy minden nyelvtudományi diszciplínának csak egyetlen hőse, egyetlen kutatási tárgya van, ezért ezt az egyetlen hőst keresték. Ebből a szempontból a szintaxis főszereplőjének a szókapcsolás látszott; ezt az orosz tudományban olykor - persze jogtalanul - a szókapcsolattal azonosították. Egyes nyelvtudósok hajlottak rá, hogy egy-egy nyelvrendszer mondatainak és mondattípusainak kérdését föloldják a szókapcsolat-elméletben. Ezek a tudósok a mondatot "egy-egy teljes gondolatot kifejező szókapcsolatnak" tartották. A szintaxis tárgyának ilyen fölfogása következtében az egy szóból álló mondatok kiestek a szintaktikai kutatás érdekköréből.

Hogy a szavak összekapcsolásának, más szóval: a szókapcsolat-elméletnek a kérdései nem jelenthetik a szintaktikai kutatások teljes körét, az már régesrég nyilvánvalóvá vált azoknak a nyelvészeknek a szemében, akik érdeklődtek a nyelv és a gondolkodás viszonyának, a nyelv és a gondolkodás kölcsönös hatásainak és összefüggéseinek a problémája iránt. Ezen az úton a nyelvtudomány találkozott a logikával és a lélektannal, s ezekkel összefogva, néha pedig ellenük harcolva igyekezett tisztázni, melyek a mondattani vizsgálódás fő feladatai; ekkor ugyanis a szintaktikai kutatás legfőbb és egyetlen hőse a mondat lett. Az orosz szintaxis történetében itt különösen A.A. POTYEBNYÁNAK és A.A. SAHMATOV akadémikusnak a nyilatkozatai játszottak nagy szerepet. Az ő felfogásuk szerint a szókapcsolat több - legalább két - mondatrész együttese, a mondatnak nem teljes gondolatot kifejező része. A mondat gerincének a főmondatrészeket tartották, ezért természetes, hogy a szókapcsolatok formáinak és típusainak elemzése az úgynevezett "másodrendű mondatrészek" [a.m. bővitmények] vizsgálatába torkol-

lott. "Egyfelől a mondattannak, másfelől a szókapcsolattannak az a feladata - írta A.A.SAHMATOV -, hogy a mondat testéhez tartozó minden elemet tanulmányozzon" /A.A.SAHMATOV, Szintaxiszisz ruszszkogo jazúka. - Az orosz nyelv szintaxisa. 1941, 2. kiadás, 276, oroszul/.

Ha így építjük föl a szintaxist, akkor a szókapcsolattan megszűnik annak önálló fejezete lenni, s helyét elfoglalja, illetve fölcseréli az a tan, amely a bővitmények kapcsolatait, mégpedig egymás közötti és a főmondatrészekkel való kapcsolatait, valamint e kapcsolatok szintaktikai kifejezésének módjait vizsgálja. De ha a szintaktikai kutatásnak egyedül a mondat a tárgya, akkor a nyelvtan köréből sok olyan kérdés kiesik, amely a szavak egybeszerkesztésének törvényeivel és szabályaival kapcsolatos. Egyszersmind elsikkad a szintaxis és a kifejezőképesség kategóriáinak korrelációja, mert a frazeológiai egységek - nem lévén mondatok - nem találnak önmagukkal azonos értékű egységeket az összefüggő, folyamatos beszéd egyes szintaktikai egységeiben.

A mi szintaxisunkra tehát az a föladat várt, hogy tisztázza a mai orosz nyelvre vonatkoztatva mind a szókapcsolatok, mind pedig a mondatok belső nyelvtani természetét, illetve lényegét. Elsősorban pontos határt kellett vonnunk az alaktan és a szintaxis között, s egyuttal szilárdan és pontosan meg kellett határoznunk az alaktan és a szintaxis kölcsönhatásának átmeneti és vegyes zónáit. A szó, amely az alaktannak és a szintaxisnak közös vizsgálati tárgya, a nyelvtannak e két fő része felé egyaránt más és más oldalával fordul.

A különféle szófajokhoz tartozó szavak összekapcsolási formái különbözők, világos tehát, hogy a szintaxis nem térhet ki a szókapcsolatok és a mondatok szerkezeti típusainak vizsgálata elől (ezek mint nyelvi egységek a szónál bonyolultabb kategóriák), s hogy ezeknek a szintaktikai kategóriáknak a konkrét szótári jelentéstartalmától való elvonatkoztatást a nyelvtanban más törvényszerűségek határozzák meg, egyáltalán nem azok, amelyek a szó grammatikai vizsgálatakor figyelhetők meg.

Az alaktan a szavak változtatásának [ragozás, jelezés stb.] szabályait, más szóval: a szóalakok képzésének szabályait foglalja magában; vizsgálja a szavakat, mégpedig mint alakok rendszereit, és vizsgálja az alakokat is, mégpedig belső egységükben és különbségeikben (e különbségek abból adódnak, hogy a különféle szótípusok más-más szóváltoztatási [ragozási stb.] rendszerhez, más-más alaktani és részben szóalkotástani kategóriákhoz, más-más szófajokhoz tartoznak); ellenben a szintaxis abból a szempontból vizsgálja a szavakat és a szóalakokat, hogy hogyan kapcsolhatók össze egymással, s milyen funkciókat töltenek be a szókapcsolatban és a mondatban.

A szintaxisnak mint a nyelvtan fejezetének tehát az a feladata, hogy vizsgálja a szavak szókapcsolattá és mondattá való egybeszerkesztésének szabályait és módjait, továbbá az is, hogy

tanulmányozza a szókapcsolat-típusokat és mondattipusokat, ezek nyelvi fölépítését, funkcióját és használatának föltételeit, fejlődésének törvényeit.

A szintaxisnak az a jellegzetes vonása, hogy az általa vizsgált jelenségek mind egy-egy bonyolultabb nyelvtani képződménynek a szerkezeti elemét alkotják: a szó és ennek alakjai a szókapcsolatnak és a mondatnak az elemei; a szókapcsolat a különféle bővített mondatfélék szerkezeti eleme; a mondat területén pedig az egyszerű mondat az összetett mondat szerkezetének eleme. Ellenben az alakokban nem vezet efféle egyenes vonal a morfémtől a szó felé. Ott egy sajtószerű körforgást tapasztalunk: a szótól és ennek alakjaitól a toldalékok felé, az alakképzésnek és a szóalkotásnak a morfémai felé, s fordítva: a toldalékoktól a szó felé.

Másrészt a szintaxisban különösen világosan látszik, hogy minőségi különbség van két fő kategóriája, a szókapcsolat és a mondat között. A szókapcsolatok: csak építőanyag a mondatok számára. A szókapcsolatok a nyelvi érintkezésnek és közlésnek nem kerek egészet alkotó egységei; a szókapcsolatok olyan nyelvtani egységek, amelyek legkevesebb két, önálló jelentéssel bíró szóból állanak, s valamely egységes, de tagolható fogalomnak vagy képzetnek a jelölésére szolgálnak, s mint ilyenek, csak a mondatban és a mondaton keresztül tartoznak a nyelv kommunikatív eszközrendszerébe. Mondaton kívül a szókapcsolatok és ugyanúgy a szavak is a nyelv nominatív eszközei közé, a tárgyak, jelenségek, tulajdonságok, folyamatok stb. jelölésének eszközei közé tartoznak. Például: pokacsat' golovoj 'rázza a fejét', szpaszti tovariscsu zsizn' 'megmenti az elvtárs életét', prazdnova' szvad'bu 'lakodalmat ül', priscsurit' glaza 'hunyorit [a szemével]', pogovorit'o novosztjah 'elbeszélget az újdonságokról', radoszt' vsztrecsi 'a találkozás öröme', zsaszda szcsaszt'ja 'boldogságvágy', privetlivo ulübnut'szja 'nyájasan mosolyog', derzkij na jazük 'szabadszáju' stb. A szókapcsolás szabályaiban, a különféle szókapcsolat-típusok és fajták alkotásának törvényszerűségeiben élesen megnyilatkozik a nyelv nemzeti karaktere. A szókapcsolat olyan szó köré szerveződik, amely valamelyik jelentésértékű szófajhoz tartozik; ez a szókapcsolat alaptagja (például: deszjatüj csasz 'tiz óra', szcenieseszkoie iszkuszstvo 'színművészet', 'színpadi művészet', ohota k peremene meszt 'hajlam a [gyakoril] helyváltoztatásra', ezda sagom 'lépésben való hajtás', kofe po-turecki 'törökkávé', szklonnaja k polnota devuska 'kövérségre hajlamos leány', ucsasztnik lüznogo perehoda 'situra részvevője', brodit' iz komnatü v komnatu 'szobáról szobára bolyong, stb.)

A szókapcsolat, éppúgy, mint a szó, képes az alakváltoztatásra [ragozható stb.], azaz van neki alakrendszere. Ezzel kapcsolatban azt tapasztaljuk, hogy egy és ugyanazon szókapcsolatnak - ha uralkodó, központi szava [alaptagja] ragozható - sokféle szintaktikai funkciója lehet. Például: burnie volnü 'viharzó hullámok', borot'szja sz burnümi volnami 'harcol a viharzó hullámokkal', büsztro nesztisz' po burnüm volnam 'sebesen vágat a viharzó hullámokon' stb. A szókapcsolat szerke-

zeti sajátosságait legtöbbször a szókapcsolat alaptagjának, uralkodó szavának morfológiai rendszere határozza meg, vagyis az, hogy az alaptag milyen szófajhoz tartozik. Abból a meghatározásból, amely szerint a szókapcsolat nominatív jellegű összetett nyelvtani egység, nyilvánvalóan következik, hogy a szavak predikatív viszonyainak problémája nem tartozik a szókapcsolat-elméletre. Ez a mondatban fejezetei közé tartozik. A predikatív viszonyok, vagyis azok, amelyek a szintaxisnak ugynevezett szubjektive-objektív kategóriáival: a modalitás, az idő és a személy kategóriáival kapcsolatosak, s amelyek a környező valóságra irányuló közlést fejeznek ki, csakis mondatban realizálódnak, és csak mondatrészek között lehetségesek. Ime, ez az oka annak, hogy szintaxisunk elveti a szókapcsolatoknak két fő kategóriára: nem predikatív és predikatív kategóriára való felosztását, jellehet ez széles körben elterjedt. A személy, az idő és a modalitás kategóriáival egységbe forrasztott, egymással predikatív viszonyban álló szavak a közlésnek, nem pedig a megnevezésnek az egységei. A predikatív viszony kategóriája éles határt von a szókapcsolat és a mondat közé.

De a szókapcsolatnak közlő hanglejtése sincs. A szókapcsolatnak csak annyiban tulajdoníthatunk hanglejtést, amennyiben a jablok razdora 'Eris almája', a korkodilovü szlezü 'krokodilkönnök', a delat' iz muhi szlona, szunyogból elefántot csinál' stb. típusu frazeológiai egységnek vagy az összetett szónak is van hanglejtése. A beszéd ritmikai, jóhangzásbeli típusainak és ezek funkcióinak (a predikatív viszonyítás funkciójának, az érzelengkifejező, a modális, a szintagma-alkotó funkcióknak stb.) teljes gazdagsága csak mondatban, mondat szerkezetben nyilvánul meg és figyelhető meg.

A szókapcsolatok, jellehet a mondatból válnak ki, mégis a különféle szófajok szavainak szintaktikai tulajdonságai alapján, szintaktikai egybeszerkesztésének formái alapján keletkeznek. Ezért joggal szoktunk megkülönböztetni, mégpedig a szókapcsolat grammatikailag uralkodó fő szava [az alaptag] szerint: n é v s z ó i (f ő n é v i é s m e l l é k n é v i), i g e i és h a t á r o z ó s z ó i (vagy adverbális) szókapcsolatokat. Ez a megkülönböztetés nagyon fontos. Vannak olyan szintaktikai viszonyok, amelyek csak egy-egy szófajra jellemzőek (például az igéknél: a tranzitív igéhez a tárgy tárgyesetben járul; a szenvedő alakok mellett a cselekvő személy eszközhatározós esetben áll stb.; a melléknevek, a sorszámnevek, a melléknévi névmások és a melléknévi igenevek nemben, számban és esetben megegyeznek a mellettük álló főnévvel; az állapothatározókhöz, valamint az -o, -e végződésű fok- és mértékhatározó szókhoz kapcsolható ige ezek után áll; a cselekvés módját kifejező határozószók és a határozószói kifejezések más szerkezetet alkotnak: az ige előtt áll stb.).

Igy alakul ki a szókapcsolat-szerkesztés törvényeinek és szabályainak első fontos köre. E törvényekben és szabályokban olyan szabad, kötetlen szintaktikai kapcsolatok fejeződnek ki, amelyek az adott nyelvben egy-egy szófajnak a sajátosságai, s amelyeket a megfelelő nyelvtani kategóriák determinálnak. A szókapcsolat-szerkesztés törvényei és szabályai tehát első-

sorban a különféle szófajok nyelvtani sajátágaiból fakadnak: minden szófajnak megvan a saját alak- és kategória-köre.

De a szókapcsolatoknak az imént említett csoportosítása mellett van egy másik, emezt keresztező és komplikáló fölosztás is. Ez (az uralkodó szó, az alaptag felől kiindulva) a jelentéstani osztályok és a szócsaládok szerint történik, amelyekbe egyszerre több szófajnak a szavai tartoznak bele, mégpedig olykor a közös fő és a szóképzésbeli összefüggés, olykor pedig a közös jelentésbeli tulajdonságok alapján. Például: priblizit'szja k gorodu 'közeledik a városhoz', blizkij k gorodu 'a városhoz közelielkvő', blizoszt' k gorodu 'közelség a városhoz'; prigotovit'szja k szdacse ékzamenov 'felkészül a vizsgák letetésére', gotov k szdacse ékzamenov 'elkészült a vizsgák letetésére', gotovnoaszt' k szdacse ékzamenov 'kész letenni a vizsgát' stb.; szoglaszit'szja sz kem-csem 'egyetértés vkivel - vmivel', szoglasznüj sz kem - csem 'egyetért vkivel - vmivel', szoglaszno sz csem 'vkivel egyetértésben' (de vö. szoglaszno csemu 'vminek megfelelően' és - a hivatali stílusban - szoglaszno csego 'vminek értelmében') stb.

A származékszóknak más szavakkal való egybekapcsolása ugyanazon szintaktikai eszközökkel történik, mint az alapszóé, ennek megfelelően a szóképzés törvényei is (és az alapszók kölcsönös viszonyának és kölcsönhatásának szabályai szintén) szorosan összefüggenek a szókapcsolat-szerkesztés szabályaival.

Igy jön létre és kerekedik ki a szókapcsolat-szerkesztés törvényeinek és szabályainak egy másik, a második köre, mégpedig azoké a törvényeké és szabályoké, amelyek meghatározzák a szókapcsolatokban előforduló szavaknak - nemcsak nyelvtanilag determinált, hanem lexikológiailag, szemantikailag is korlátozott - kapcsolatait. Az efféle kapcsolatokat - ellentétben a szabad, kötetlen szintaktikai kapcsolatokkal - szemantikailag kötött, nem szabad kapcsolatoknak nevezhetnők, azokat a szókapcsolat-sorokat pedig, amelyeket ilyen kapcsolatok alapján képezünk, szemantikailag kötött szókapcsolat-csoportoknak. E szókapcsolat-típus vizsgálatának eredményeképpen olyan jelentéstani szókatégoriákat állapíthatunk meg és határozhatunk el a nyelv rendszerében, amelyekben a szavak összekapcsolásának azonos szintaktikai formái vannak. Például a gondolatot, beszédet, érzést jelentő igék és a belőlük képzett, vagy velük korrelációban álló főnevek o viszonzszóval kapcsolódnak ahhoz a főnévhez, amelyre a gondolat, a beszéd, az érzés irányul, s a főnév viszonzszós esetre kerül; például: mecstat' o putesesztvii 'utazásról ábrándozik', mecstü o putesesztvii 'utazásról [szótt] ábrándok'; beszpokojsztvo o szem'e 'a család miatti nyugtalanság'; zabotit'szja o detjah 'gondoskodik a gyermekekről',; zabota o detjah 'a gyermekekről való gondoskodás' stb.

A lelki állapotot, érzelmi vagy akarati élményt jelentő igék, valamint az ezekből képzett vagy ezeknek megfelelő főnevek és melléknevek na viszonzszóval kapcsolódnak ahhoz a főnévhez,

amely a szóban forgó állapotot, élményt, érzelmi cselekményt ki-váltó tárgyat jelöli; a főnév pedig birtokos esetben kerül. Például: szerdit'szja na kogo-csto 'megharagszik valakire', szerdituj na kogo-csto 'haragszik vkire [haragos]'; gnevat'szja na kogo 'haragszik vkire', gnev na kogo 'harag vki iránt', razgnevannuj, gnevnuj na kogo 'haragos, mérges vkire'; nadejat'szja na kogo-csto 'bizik vkiben', nadezsda na kogo-csto 'vkiben való remény'; zsalovat'szja na kogo 'panaszcodik vkire', zsaleba na kogo-csto 'panasz vkire' stb.

Végül van egy harmadik, nagyszámu és mindinkább bővülő képződ-mény-csoport; az ide tartozó szókapcsolatok többféle szófajt és sokféle szókatégoriát felölelnek; ezekben a szókapcsolatokban az alaptaghoz viszonyozóval "gyenge vonzatu" főnév járul. Olyan szókapcsolatok ezek, amelyeknek az a jellemzője, hogy az összekapcsolódó elemek között kétoldalú és elég kötetlen, szabad prepozíciós viszony van. Itt is óriási szerepet játszik a szavaknak jelentéscsoportok, részben pedig szócsaládok szerinti történő csoportosítása. Például: pogruzit'szja po pojasz 'derékig elmerül', mokruj po pojasz 'derékig nedves', voda po pojasz 'derékig [érő] víz'; szinjaki pod glazami 'véraláfutások a szem alatt', krugi pod glazami 'kari-kák a szem alatt', temnota pod glazami 'sötét [folt] a szem alatt', szineva pod glazami 'kék folt a szem alatt'; ehat' v Moszkvu 'Moszkvába utazik', put' v Moszkvu 'Moszkvába [vezető] út', doroga v Moszkvu 'ua.', putesesztvie v Moszkvu 'utazás Moszkvába' stb.

Az ilyen típusú főnévi, melléknévi és határozószói szókapcsolatok az igei szókapcsolatok közvetlen hatására fejlődnek ki széles körben, valamint úgy is, hogy a mondatokból egyre bonyolultabb - viszonyozóval ellátott, névszói jellegű - szókapcsolatok válnak ki (például szorevnojanie za puszka v dejsztvie rezervov na kazsdom rabocsem meszte 'verseny a tartalékok mozgósítására minden munkahelyen').

Azok a viszonyozóval ellátott névszói szerkezetek, amelyek eredetileg igékhez kapcsolódtak és azoktól függtek, az orosz nyelv nyelvtani rendszerének fejlődésével és bonyolultabbá válásával párhuzamosan - különösen a XIX. századtól kezdve - kezdtek közvetlenül főnévhez járulni; például: mandarinu iz Gruzii 'Gruziai mandarinok', ramki iz szosznovuh sisek 'kenyő-toboz rámak', korennue pomoru sz Szevera 'bennszülött északi tengerparti lakók' stb. Minthogy az összekapcsolódó szavak közötti különféle viszonyokat kifejező viszonyozók jelentése igen gazdag és változatos, az e típusba tartozó szókapcsolatok nagyon elterjedtek, nagyszámuak és igen produktívak.

E produktív szókapcsolat-típusoknak a tanulmányozása nem választható el a viszonyozók funkciójának vizsgálatától; a szintaktikai viszonyoknak különösen azon a területén nem, amelyet a "gyenge vonzat" névvel szoktunk megjelölni.

E három fő kategóriával (ezek mindegyike sok-sok csoportra és alcsoportra oszlik) nem merül ki a mai orosz nyelv szó-

kapcsolattípusainak teljes arzenálja. Egyes kutatók a szókapcsolatok közé sorolják az úgynevezett mellérendelő szókapcsolatokat is ("gyenge szócsoportok", "nem zárt szerkezetek", "nyílt sorok"). Ide olyan szószervezetek tartoznak, amelyekben a szavak nyelvtanilag nem függenek egymástól, hanem egyenjogú "mellérendelés" alapján egyesülnek (például: vojna i mir 'háboru és béke', unizsennü i oszkorblennü 'megalázottak és megbántottak', mezsu molotom i nakoval'nej 'két tűz között [tkp. kalapács és üllő]' stb.). Rögtön látja az ember, hogy e szerkezet-típusban a szavak egyenrangúak, nincsenek egymásnak alárendelve; szerkezeti sajátságok nem függenek a szófajok közötti nyelvtani kapcsolatoktól. E szókapcsolat-típust rendszerint összekeverik az úgynevezett "egynemű mondatrészekkel". Ezért szerkezeti ismertető jegyeik közé helytelenül sorolják be a mondatrészeknek olyan sajátságait, mint például a szünet és a fősorolásnak vagy az ellentétnek a hangletétele. Mindez nem sajátja a szókapcsolat-formának. A szókapcsolat-elmélet síkján - tehát mondatkörnyezeten kívül - nehéz megértenünk az olyan szavak mellérendeléses összekapcsolásának elveit és módjait, amelyek más-más szófajhoz, illetve ugyanazon szófajnak más-más formáihoz tartoznak. Például: Njanja povesztovovala sz pülom, zsvopiszno, sz uvlecseiem, mesztami vdoh-novenno 'A dajka hévvel, szemléletesen, szenvedélyesen, néhol föllelkésülten mesélt' (GONCSAROV, Oblomov); Ona szlusala ego szo sztrahom i zsadno 'rettegve és feszülten hallgatta őt' (GORKIJ, Anya.)

Ha tehát tágan értelmezzük a "mellérendelő" szókapcsolatok fogalmát, akkor a szókapcsolat legfőbb szerkezeti jegyeiről kialakult világos elképzelésünknek befellegzett. Nyilvánvaló, hogy a szókapcsolatok közé - e műszó igazi értelmében - csak azokat a páros szerkezeteket sorolhatjuk, amelyeknek tagjai egy és ugyanazon szófajhoz tartoznak, és kapcsoló kötőszókkal (esetleg szembeállítva azonosító kötőszókkal) kapcsolódnak egymáshoz, ugyanis e páros szókapcsolatok széles körben használatosak nominatív funkcióban, miáltal a szókapcsolatok határait kiterjesztik az úgynevezett szósorok irányában. Az egy-nemű mondatrészek láncolatának elemzése azonban általában véve a mondatra tartozik. Hiszen a "mellérendelő", "nem zárt" szerkezetekben a párhuzamosan haladó szavak száma nagyon nagy is lehet: a szóláncolat továbbfejlesztésének vagy bővítésének határait elvileg semmi sem korlátozza (e szóláncolatok egy-nemű mondatrészek összefűzése révén keletkeznek).

Ez az a váz, és ezek azok a gondolatok, amelyek a mai orosz nyelv akadémiai leíró szintaxisában a szókapcsolat-típusok és formák elemzését tartalmazó fejezetnek az alapját alkotják. Van azonban a szókapcsolat-tannak két nagy kérdése, amelyeknek a vizsgálata (és e vizsgálatok eredményei) még nem tükröződnek itt számottevően. Ez a jövő feladata. Elsősorban: szintaxisunk csak a két-, vagy legfőljebb a három tagu szókapcsolatok különféle formáit tárgyalja. Az összetett szókapcsolatok szerkesztési módjait azonban még nem derítettük föl, s az összetett szerkezetek alaptípusainak csoportosítása sem

történt még meg eddig. Másodsor: a szókapcsolat-szerkesztés szabályai kiegészítendők azokkal a szabályokkal, amelyek szerint a különféle szókapcsolat-típusok a mondat szerkezetébe ágyazhatók és abban használhatók. A szókapcsolatok az élő nyelvben a legkülönfélébb típusoknak és változatoknak aktiv és változékony rendszerét alkotják; ezek a típusok és változatok állandóan hatnak egymásra. A szavak szemantikai összefüggése, beleértve a szinonimikus kapcsolatot is, továbbá az a körülmény, hogy a szavak vagy ugyanabba, vagy valamely rokon értelmű jelentés-csoportba tartoznak, azt eredményezi, hogy kifejlődik a különféle szókapcsolat-típusok és formák szinonimikája (például: merü dlja usztranenija nedosztatkov v rabote 'a munkában [tapasztalható] fogyatékoságok kiküszöbölésére [foganatosított] rendszabályok' merü k usztraneniju és merü po usztraneniju nedosztatkov 'ua.' stb.).

Elegendő anyag és részletekbe menő kutatás hiányában ez a két kérdéskör egyelőre - lényegében - kimaradt az akadémiai szintaxisból.

2

A szavakat és a szókapcsolatokat mondattá szerkesztjük össze. Ez a szóbanforgó nyelv sajátos nyelvtani szabályai és törvényei szerint történik. A mondat-szerkesztésben, a mondat-típusok történeti fejlődésében és a velük kapcsolatos nyelvtani kategóriákban világosan megmutatkoznak egy-egy konkrét nyelv fejlődésének legfőbb belső törvényei. A szavak mondat-funkcióban való használatának szabályait és a szavak és a szókapcsolatok mondattá való egybeszerkesztésének szabályait fontos hely illeti meg az orosz nyelv mondat-típusairól szóló tanban. Ezzel kapcsolatosan fejlődött ki a mondatok két fő változatáról, illetve kategóriájáról szóló tan: az egy részből álló vagy egytagu mondatok és a két részből álló vagy kéttagu mondatok tana. Ezt az orosz nyelvtudományban A.A. SAHMATOV akadémikus dolgozta ki részletesen, bár nagyon következtelenül. Az orosz nyelv akadémiai szintaxisára várt az a feladat, hogy rendszeres összefoglalásban leírja és bemutassa a mai orosz nyelv két részből álló (vagy kéttagu) és egy részből álló (vagy egytagu) mondatainak, illetve ezek fő változatainak valamennyi konkrét nyelvi formáját és szerkezeti sajátosságát. Honi grammatikusaink az orosz nyelv mondatainak két általános jellemvonását szokták kiemelni, jóllehet e két jellemvonás viszonyát és kölcsönös hatását mind a mai napig nem határozták meg teljesen. Ezek: 1) a k ö z l ő h a n g l e j t é s é s 2) a p r e d i k a t i v v i s z o n y, azaz a kifejezett tartalomnak a reális valósághoz való viszonya; ezt nyelvtanilag a modalitás (mód), az idő és a személy kategóriáival (szintaktikai, nem pedig csupán alaktani kategóriáival) fejezzük ki.

Az intonációs eszközök határozzák meg és állandósítják a szavaknak a mondatban betöltött kommunikatív szerepét; az intonációs eszközök határozzák meg a mondat tagolódását, valósítják

meg a mondat belső egységét. A hanglejtés jóvoltából nemcsak szavak kapcsolatainak, hanem egyes szavaknak is lehet mondatértékük.

Azt kétségbevonhatjuk, hogy minden mondatban, még a beszélt nyelvi, erősen érzelmi telítettségű, nyelvtanilag tagolatlan jellegű mondatokban is (például: Nu i nu! 'No lám!'; To-to! 'Emiatt!'; Vanja! 'Ványa!'; Escse bú! 'Természetesen!'; Vot tebe na! 'Nesze neked!' stb.) valamely alanynak és állítmánynak a predikativ viszonya van kifejezve, de azt már nem vonhatjuk kétségbe, hogy ezeket a nyelvi formákat vagy nyilatkozatokat a közlő hanglejtés jellemzi.

A közlő hanglejtés tehát fontos eszköze a mondat szerkesztésnek, egyik állandó jellegzetessége, ismertető jegye a mondatnak. Nevezetesen épp ebben rejlik a mondatnak és a szókapcsolatnak egyik gyökeres különbsége. De ebben az irányban az orosz nyelv akadémiai szintaxisa nem rajzolhatott teljes képet az orosz nyelv sokféle intonációs eszközeiről, s nem mutathatta be a szavak és a szókapcsolatok mondatbeli megváltozásának összes lehetséges típusát (különösen a beszélt nyelvben. Ahhoz, hogy ezt a feladatot teljes konkrét mélységében és minden élő variációját számba véve megoldhassa, nem volt összegyűjtve elegendő mennyiségű előkészítő anyag az orosz hanglejtés-kutatás köréből. A lehető legáltalánosabb vázlatosságra kellett szorítkoznunk. A hanglejtésbeli különbség jelentős mértékben meghatározza a mondatok legfőbb emóci onális és egyben modális típusait: a kijelentő, a kérdő és a felszólító mondatokat, valamint az ugynevezett fölkiáltó mondatok bonyolultabb változatait is.

A mondat szerkesztésben alapfunkciót betöltő legfőbb intonációs eszközök: a hangsúly és a dallam. Csakhogy míg az előmunkálatok jelenlegi állása miatt szintaxisunk nem tükrözheti és nem mutathatja be az orosz nyelvi mondatok hanglejtés- és dallambeli típusainak teljes gazdagságát (beleértve az érzelmekifejező hanglejtésű típusokat is), annál nagyobb figyelmet fordít arra, hogy a mondatbeli predikativ viszony összes lehetséges kifejezőeszközét megvizsgálja. Hiszen a hanglejtés önmagában, vagyis szóbeli tartalom nélkül nem fejez ki tagolt, befejezett, logikailag fölépített gondolatot. A hanglejtés nem eszköze a gondolat megformálásának és realizálásának; szavak nélkül legföljebb k i f e j e z ő lehet, de t a r t a l - m a s nem, azaz nem szolgál a gondolat anyagi burkával, különösen az írott nyelvben nem.

A predikativ viszony kifejező eszközei közül a mondat legfőbb szerkezeti formális-grammatikai jegyének már régen a személyragos igealakot (a verbum finitumot) tartották. Széles körben elterjedt az a fölfogás, hogy az ige a mondat szervezője; ezt nemcsak az teszi érthetővé, hogy a mondat típusok közül a leggyakrabban használatos, túlsúlyban lévő típus az igei mondat, hanem az is, hogy a személyragos igealakok közvetlenül, szemlélhetően, m o r f o l ó g i a i l a g is kifejezik a személy, az idő és a modalitás nyelvtani kategóriáit, márpedig a

szintaktikai predikatív viszonynak mint a mondat lényeges ismertető jegyének fogalma ezekhez kapcsolódik. A morfológizmus, vagyis a predikatív viszony az ige és a segédige alaktani kategóriájával való azonosítása azonban azzal jár, hogy a mondat fogalma rendkívül leszűkül. A mondat mellett ekkor megjelennek a szólamoknak, vagyis a közlés értelmi hanglejtésű egységeinek különféle fajtái. A mi szintaxisunkban a szólam fogalma nem szerepel a mondatrendszerében. De azért a predikatív viszony kategóriájával kapcsolatos és azt konkrétizáló mód-, idő- és személy-kategória széleskörű szintaktikai magyarázatot kap benne, mégpedig olyan magyarázatot, amely messze meghaladja a megfelelő alaktani kategóriák kereteit. Például: a módnak meg az időnek a kategóriája és funkciója közvetlenül megtalálható a névszói leíró mondatokban, mégpedig az effélékben: Moroz. 'Fagy.'; Tisina ! 'Csend!'; Vnimanie! 'Figyelem!', amelyek csupán egyetlenegy, a valósággal megfelelő módon viszonyba állított képzetet vagy fogalmat tartalmaznak. Ugyanigy nem vitathatók el a modalitás, néha pedig - közvetve - az idő szintaktikai értékei az olyan egytagu (vagy egy részről álló) mondatoktól sem, amelyeknek a funkciója az egyszerű állításra vagy tagadásra, a beleegyezésnek vagy a bele nem egyezésnek a kifejezésére, illetve az előző kijelentés általános expresszív-modális értékelésére vezethetők vissza (effélék: da 'igen', net 'nem', mozset būt 'ugyszólván', konecsno 'persze', verojatno 'valószínűleg' stb.). E mondatfajta főleg párbeszédben, a beszélők viszontválaszaiban vagy kérdező közbeszólásaiban használatos.

Az orosz nyelv akadémiai szintaxisára tehát az a feladat várt, hogy elhatárolja és leírja a mondat különféle fajtáit, tekintettel egyrészt azok morfológiai szerkezetére, másrészt a predikatív viszony kategóriájának általuk történő sajátos kifejezésére. A valósághoz való modális viszonyok, vagyis a mondat tartalmazta közlés viszonyai - kifejezésük módját tekintve - nagyon sokfélék. Ezek megléte a legjellemzőbb és egyúttal megszokványosabb szerkezeti vonása mind a kéttagú, mind az egytagú mondatok különféle fajtáinak. A modalitás kategóriája határozza meg a különféle expresszív-modális mondatfajták közötti különbségeket. Ezt a kategóriát nemcsak az igemódok alakjai és az infinitívusz, hanem az érzelmi töltésű székettőzés vagy szóismétlés, a modális kötőszók és módosító szók, valamint a hanglejtés is kifejezhetik. Például GOGOLnál ("A revizor"): Csasznij prisztav: Anton Antonovics, éto korobka, a ne sljapa.; Gorodnicsij: Korobka tak korobka. Csört sz nej.' Kézületi rendőrfőnök: Anton Antonovics, ez skatulya, nem pedig kalap. - Polgármester: Skatulya, skatulya. Az örögbe vele.' (1.felv.5.) L.POLSZTOJ elbeszélésében ("Poszle bala" - Bál után): Ne to esto ne bezobrazen, a vu büli kraszavec. - Kraszavec tak kraszavec, da ne v étom delo... "A csudát ronda, ön szépfü volt. - Szépfü, szépfü, de nem erről van szó." CSEHOV elbeszélésében ("Vint" - A csavar): Pogibat', tak pogibat', sut voz'mi 'Ha veszni kell, hát vesszünk, vigye el az ördög'.

Az orosz nyelv akadémiai szintaxisa nem mutatja be részletesen az orosz mondatok expresszív-modális típusait. Mellesleg mond-

va, helyesebb lenne ezt az összefoglalást, leírást az orosz nyelv funkcionális stilisztikájában elvégezni.

A predikatív viszony kategóriája minden mondatban - teljesen vagy részben - kifejezésre jut. E viszony kifejezésének eszközei alaktani, szerkesztés-szintaktikai és hanglejtés-szintaktikai eszközök szoktak lenni. Például: Nakonec, kareta u krül'ca! 'Végre, a hintó a lépcsőnél!' (SZALTIKOV-SCSERDIN, "Posehonszkaja sztarina" - Posenhonkai régiség); Grazsdane, Za ruz's'ja! K oruzsiju, Grazsdane! 'Polgártársak, puskákat! Fegyverbe, Polgártársak!' (MAJAKOVSZKIJ, "Revolucija" - A forradalom); Procs'! 'Félre!'; Ogon'! 'Tűz!'; stb.

A predikatív viszony kifejezésének sokféle formája és eszköze van; ennek megfelelően a mai orosz nyelvben a mondatfajok is igen sokfélék. Ezek elhatárolása, csoportosítása, nyelvtani jellemzése, a különféle típusok közötti minőségi különbségek tisztázása, az egyes típusok kölcsönös hatásának vizsgálata alkotja az akadémiai szintaxis alapját.

Az összetett mondat vizsgálatakor az orosz szintaxis szerzői abból a tételből indultak ki, hogy az összetett mondat építőanyagát az egyszerű mondatok szolgáltatják, de úgy, hogy közben hanglejtésükben, néha pedig szerkezetileg is deformálódnak. Az egyszerű mondat, függetlenül attól, mennyi egynemű mondatrész és elszigetelődött szerkezet van benne, úgy jön létre, hogy a modalitás, az idő és a személy kategóriájának kifejezési formái egy csomópontban koncentráálódnak; az összetett mondatban több ilyen, egymással szervesen összefüggő, hanglejtésbelileg és nyelvtanilag is összeforrt szerkezeti csomópont lehet. Bár az összetett mondat fő részei külső felépítésükben épp olyanok, mint az egyszerű mondatok, az egész alakulatban értelmileg és hanglejtésükben mégsem tekinthetők kerek egészek (márpedig ez a mondat-kategóriának egyik jellemző vonása), és - következésképpen - nem rendelkeznek az egyes különálló mondatok ismertető jegyeivel. Ez az oka, hogy az összetett mondat típusainak és formáinak leírása közben elsősorban efféle kérdések merültek föl:

1. Hogyan deformálódnak az egyszerű mondatok különféle tagjai, ha valamely összetett mondatnak a szerkezeti részévé válnak?
2. Milyen elvek és szabályok szerint választjuk ki és állítjuk viszonyba egymással az egyszerű mondatokat akkor, amikor összetett mondatot szerkesztünk? (Például: az összetett mondatok különféle fajaiban milyen föltételek közt használhatók olyan mondatok, amelyekben az állítmány főnévi igenév.)
3. Egy és ugyanazon összetett mondat szerkezetében milyen formái és eszközei vannak az azonos értékű predikatív csomópontok kölcsönös hatásának, viszonyításának és egyeztetésének (például mód és idő tekintetében, az igeidők és az igemódok használatának fogásaiban)? Magától értetődik, hogy ezt a kérdést differenciáltan, az összetett mondat különféle típusaival (például az időhatározói, a föltételes, a magyarázó mondatokkal) kapcsolatosan külön-külön kell megvizsgálunk.

4. Milyen eszközei és változatai vannak a fő részek hanglejtés- és dallambeli összeforrasztásának az összetett mondatok különféle formáiban, illetve típusaiban?

5. Miben különböznek egymástól a tagmondatok megszerkesztésének módjai, viszonyának, összekapcsolásának és kongruenciájának formái az összetett mondatok különféle fajaiban?

6. A hanglejtésen, a kötőszókon és a kötőszószerű szavakon kívül milyen más eszközök vesznek még részt az összetett mondat tagmondatainak egybeillesztésében és összekapcsolásában? Hogyan megy végbe azoknak a lexikológiai eszközöknek a grammatikalizálódása, amelyeket az összetett mondat részeinek összekapcsolására használunk?

Megvolt tehát az igyekezet rá, hogy alapot teremtsünk az összetett mondat nyelvtani strukturájának vizsgálatához, az összetett mondatot alkotó részek vagy tagmondatok fölépítésének elemzéséhez, a tagmondatok közötti viszony jellegének és minőségének elemzéséhez, a szerkezeti elemek viszonyba állításának, szórendi variációinak stb. elemzéséhez. Ebből az okból kifolyólag a mi szintaxisunk a mellérendelés és az alárendelés sematikus szembeállítás helyett arra törekedett, hogy - V.A. BOGOROGYICKIJ szavaival élve - "tendenciózusság nélkül meghatározza az összetett mondatok két-két része közötti viszonyt, illetve kapcsolatokat a típusait és azt, hogy e viszonyok alaki jelölésének milyen módjai vannak a beszédben." Az összetett mondatban a szerkezeti részek viszonyba állításának formája, egymástól való függésének sok fokozata van; ezért gyakran lehetetlen éles határt vonnunk a mellérendelés és az alárendelés között. Egyszerű mondatok egybefűzésére és összekapcsolására különösen sok lehetőséget adnak a kötőszó nélküli összetett mondatok; ezek igen változatos melódia- és ritmusképet mutatnak, s egyre produktívabbá válnak az orosz irodalmi nyelvben. Itt egyszersmind különösen szembetűnő azoknak a lexikológiai eszközöknek a konstruktív szerepe, amelyek a hanglejtéssel együtt a mondatok kötőszó nélküli összetett mondat-egységgé való egybekapcsolásának sajátos szintaktikai eszközeiként tipizálódnak, általánosulnak és szerepelnek. Nyilvánvaló volt tehát, hogy föltétlenül tanulmányoznunk kell mindazokat a módokat és eszközöket, amelyek az összetett mondat belső egységét alkotó szerkezeti viszonyok kifejezésére szolgálnak.

Az ugynevezett alárendeléses összetett mondatok szerkesztésének eszközei között igen jellegzetes a szintaktikai-frazeológiai kapcsolat; ez különösen a XVIII. századtól kezdve terjedt el széles körben az orosz irodalmi nyelvben.

E mondat típusban bonyolult frazeológiai kapcsolatokat találunk; ezek alkotják a mondat gerincét, s meghatározzák a mondat szintaktikai felépítésének vázát. Például: Tol'ko i znaes', esto hodiť sz meszta na meszto 'Azt tudsz, egyik helyről a másikra másképp' (СЕРГОВ, "Visnevüj szad" - Cseresznyés kert, III. felv.).

Azok a frazeológiai egységek, amelyek az efféle szerkezetek alapját alkotják, megszakítottak ("distans"): egyik részük az összetett mondat első részében, rendszerint ennek az elején fordul elő, a másik a második részt kezdi. Például: Doosztatocsno malejsego soroha v szenjah ili krika vo dvore, cstobü on podnjaj golovu i sztal priszlusivat'szja 'Elég a legkisebb zörrenés az előszobában vagy kiáltás az udvaron, hogy felkapja a fejét és fülelni kezdjen' (CSEHOV, "Plata No 6" - A 6. számú kórterem); Ne prohodit obeda i csaja, cstobü vü ne podnimali suma 'Nem mulik el [egyetlen] ebéd és tea, hogy ne csapjatok lármát' (CSEHOV, "Tjazzselüe ljudi" - Nehéz emberek) (vö. ne preslo...kak; ne prohodilo...cstobü; ne uszpel...kak; sztoilo...kak és egyéb hasonlókkal).

Bár világosan látjuk az összetett mondat vizsgálatával kapcsolatos új feladatokat és utakat, szintaxisunkban itt sem szakítottunk a hagyománnyal. Az akadémiai szintaxisban azonban igen sok mai orosz nyelvi anyagot hordtunk össze, s ez megkönnyíti majd hazai grammatikusaink számára, hogy már a legközelebbi jövőben befejezzék azt, amit mi itt még csak megkezdünk.

Az orosz nyelv akadémiai nyelvtana megbízható tudományos alapot igyekezett adni ahhoz, hogy az orosz nyelv nyelvtani rendszerének minden elemét tüzetes és sokoldalú vizsgálatnak vessük alá, s föl akarta kelteni az érdeklődést a többi szláv nyelv leíró nyelvtanainak, mégpedig a legkülönbözőbb nyelvtani jelenségeket és folyamatokat is földolgozó részletes leíró nyelvtanainak megírása iránt.

(Izvesztija AN SzSzsZR, 1954/6, 497-505.)